

## İBRAHİM HAKKI HAZRETLERİNDE AHLÂK ANLAYIŞI (1)

Doç. Dr. Sâkâb YILDIZ

### Değerli Misafirlerim,

Dünyada kendini, ilme, irfana, hizmete, çileye adanmış kullar vardır. Ömrünü boş geçirmemiş, durmadan çalışmış, isim ve şöret peşinde koşmamış, dünya zenginliklerini değil, gönül zenginliklerini aramış, hizmet ettikçe zevk almış, konuşmuş sohbet etmiş, sözleriyle yetinmeyip bildiklerini, öğretmek istediklerini yazmış ve okutmuştur: Tarihimiz, bu değerli kişilerle doludur. Bunların pek çoğu unutulmuş, pek azı da ehlini bulup yaşamasını bilmiştir. Onların vücutları kaybolursa bile isimleri, düşünceleri, sözleri kaybolmadan yaşamaktadır. Bu kimseler bir bakıma, yaşayan ölülerdir. Vefatının 199. yıldönümünde kendisini anmak için toplandığımız İbrahim Hakki Hazretleri, hâlâ yaşayan, dillerimizde dolaşan, yazdıklarıyla gönüllerimizi kuşatan, sevgisini bizlere tattıran, müstesna şahsiyetlerden biridir. Ne mutlu ona ki, kendini sevenleri bulmuş, onların yardımıyla yaşamasını sürdürmektedir. Cenâb-ı Hak önce kendisinden, sonra da onu yaşatmak için uğraşanlardan râzı olsun.

İnsan; tariflere sığmayacak, anlatmakla bitmeyecek, yazmakla tükenmeyecek, bulunca işte buldum denemeyecek, sevince sevgisi yetmeyecek Yüce bir Varlığın yâni Allah'ın yeryüzünde yarattığı en mükemmel mahlûkudur. Yaratılanlar içinde en mükemmel mahlûk olan insan, mükemmelliği kadar, mükemmel olmayan çeşitli yönleri vardır. İnsan öyle bir yaratıktır ki kendinde, en gü-

(1) «Bu konferans 22-23 Haziran 1979 da müellifi anma günü dolayısıyla Hasankale'de verilmiştir.»

zeli de en kötüyü de bir anda barındırır. Cenâb-ı Hak onu yaratırken, en mükemmel yaratılıştta meydana getirdiğini ifade ettiği gibi, onu; zâlim, câhil, şükretmesini bilmeyen, iyilikten anlamayan, isyan eden, haddi aşan, inatla karşı gelen, düşünüp taşınmadan acele karar veren, haddini bilmeden mücadeleye sarılan, sonunda mağlup olup hüsrâna uğrayan bir varlık olarak tanıtır. Şu halde insan, sahip olduğu güzel yönleri yanında, kötülükleri de taşıyan bir yaratıktır. Yaratılışında, mayasında, güzelliği yapma kabiliyeti olan insanın kötülüğe sapması, onun iyi terbiye edilemeyeşinden, ahlâkî duyguları öğrenmeyeşinden ileri gelmektedir.

- İnsanlık tarihini gözlerimiz önüne getirdiğimiz zaman, insan-oğlunun hemen hemen her asırda, terbiye ve ahlâk sınırlarını aştığı, aklımıza gelen her türlü ahlâksızlıklar içinde yüzdüğünü görürüz. Onları bu bataklıktan kurtarmak için, Nebi ve Rasûller gönderildiği bir gerçektir. Her kavime gönderilen, sayıları 124.000 ni bulan Nebi ve Rasûller, hep aynı mücadeleyi sürdürmüş, Hak ile bâtılın kavgasını vermişlerdir. Çeşitli güçlüklerle karşılaşmışlar, bazıları öldürülmüş, bazıları kovulmuş, bazıları ateşe atılmış, bazıları istenmeyen kişiler ilân edilerek alaya alınmış, tehdit edilmiş, eziyetlere dūçar kılınmıştır. Buna rağmen Hak, gene de galip gelmiş, insanlık, içine düştüğü zulmetten kurtulmuş, Nūr'a aydınlığa kavuşmuştur.

İşte güzel ahlâkı tamamlamak için gönderilen en son Peygamber, Rasûlullah'ın devri. İnsanlar inancını kaybetmiş, ahlâkını yitirmiş bir vaziyette yaşıyordu. Kız çocukları diri diri gömülüyor, zina alenen işleniyor, içki ve kumar ortalığı kasıp kavuruyor, ağaçdan-taşdan yapılmış putlar karşısına geçip kendilerinden yardım dileniyor, adlarına kurbanlar kesiliyordu. Yerleşmiş öyle kötü davranışlar vardı ki bunlar, mücadele bekliyordu. Üç kişi ile başlayan hizmet yarışı, 23 sene boyunca devam etti. Başlangıçtaki üçler, 300.000 ne ulaştı. Şehirler köyler, komşu devlet ve ülkeler İslâm Peygamberinin bayrağı altında toplandı. Adından korkulan, karşısına kılıçla çıkılan İslâm, kalplere, kafalara girdi. Eve, aileye, çarşıya-pazara, toplumun her yapıdaki insanına güven, huzur ve rahat getirdi. Düşmanlıklar unutuldu, zenginler fakirleri korudu, yetimler beslenip büyütüldü, vergiler eşit verildi, zekâtlar eksiksiz toplandı. Adalet eksiksiz uygulandı, insanlar ne ezildi, ne de ezdirildi.

Bu hal, İslâm'ın zaferi idi. Kalplere, akıllara hitap eden İslâm, Peygamberimizin vefatından sonra da zaferini devam ettirdi. Asya, Afrika hatta Endülüs'e kadar Avrupa'nın bir kısmı, bu zaferin nimetlerini gördü. San'atta, medeniyette, ilimde, ahlâkda, insanlığın önderliğini yaptı. Yalnız, tarih bir tekerrürdür. İnsanlar belli çağlar ve senelerde ne kadar huzur içinde yaşamışlarsa, belli çağlar ve senelerde o kadar çöküntüye uğramışlar, zayıflamışlardır. İslâm'ın yarattığı insan modeli aynı seviyede kalmamış, bozulmalar, değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişikliği, bozulmayı önleyenler, bereket versin eksik olmamıştır. Bunlar hepimizin bildiği gibi, âlimlerdir. Peygamberimiz bir sözünde : «âlimler, enbiya'nın vârisleridir» buyurmuştur. Enbiyanın insanlığa armağanı olan din, iman, ahlâk, âlimler vasıtası ile canlılığını korumuş ve yaşamış, insanlar arasında sevgi-saygı ve kardeşlik duyguları, onların gayretleri ile sağlanmıştır. Enbiyanın vârisleri olan **âlimler Kitabımız** Kur'an-ı Kerim'in tarifine göre : Kulları arasında Allah'tan korkanlardır. Şu halde âlimin birinci vasfı, Allah'tan korkan kimse olmasıdır. Bunun yanında bir de ilmi olduğuna göre âlim, kendisinden en çok istifade edilen, çevresini en çok etkileyen kimse sayılır.

### **Değerli Misafirlerim!**

Ecdadımız, Allah korkusu ile ilmi birlikte yürüttüklerinden, eserleri ayrı bir değer kazanmış, isimleri ile övülen ve yaşayan kimseler olmuşlardır. Övülen bu isimler, eserleri ile yaşayan gerçek âlimlerden biri de Erzurumlu İbrahim Hakkıdır. Bize göre İbrahim Hakkı, çok yönlü bir âlimdir. Kur'an ve Hadîsi bilen, Fıkıh ve Kelâm'a vâkıf olan, Tasavvuf ilminin zirvesine çıkarak İnsân-ı Kâmil olma niteliğini kazanan İbrahim Hakkı, dinî yöndeki ilmî kudreti kadar, mütâbet ilim yönünde de kabiliyetini isbat etmiş, Matematik, Fizik, Astronomi v.s. gibi ilimlerde söz sahibi olduğunu eserlerinde göstermiştir.

### **Değerli Misafirlerimiz,**

Çok yönlü âlim sıfatını taşıyan kimseleri anlamak zordur. İbrahim Hakkı'yı okuyan, eğer bu ilimlerde nasibi varsa, çok yönlü olduğunu kolayca anlayabilir. Biz, bu inancı taşıyanlardan biriyiz. Gördüğümüz çeşitli yönleri arasında bizi en çok etkileyen, İbra-

him Hakkı'nın Ahlâkı yönü oldu. Onun için konuşmamızı özellikle bu konuya ayırdık. İlimler Ansiklopedisi özelliğini taşıyan Marifetnâmesinden aldığımız sözleri ile onun, ahlâk anlayışını belirtmeye çalışacağız.

Yalnız bu konuya geçmeden önce ahlâk nedir, neden bahseder, kaynağını nereden alır gibi konuları, kısa ve özlü olarak hatırlatmamız faydalı olur.

Ahlâk, felsefenin uğraştığı önemli konulardan biridir. Filozoflar bu konuda yeterince durmuşlar, çeşitli tarifler ve açıklamalar getirmişlerdir. Biz, felsefenin bu yönüne girip, yapılan bu tarifler üzerinde durmayacağız. Çünkü, felsefenin gayesi ile bizim gayemiz ve bakış açımız farklıdır, gayemiz felsefe yapmak değildir. Biz ahlâkın tarifini, kendi anlayışımız içinde —daha doğrusu İslâmi esaslar içinde— vermeğe çalışacağız. Bize göre ahlâk; kaynağını dinden alan, insanların birbirleriyle olan münasebetlerini düzenleyen, insanı yaratılış gayesine uygun şartlar içinde koruyan, düşüncede, duyguda, davranışlarda insana bir olgunluk kazandıran sistemdir. Daha geniş bir tarifile ahlâk; Allah'tan korkmak, Allah'tan yardım dilemek, emirlerini yerine getirmek, yasaklarından kaçınmaktır. Tarifimizi biraz daha genişletecek olursak, ahlâkı; gerçek dindarlık, kuvvetli imana sahip olma, İslâm'ı yaşama, şeklinde tarif edebiliriz. Bu tarifi herkesin anlayabileceği bir cümlede toplamak istersek iki kelimeyi kafalara yerleştirebiliriz. Ahlâk, dindarlıktır. Şu halde ahlâk, en geniş tarifiyle «dindarlık» olduğuna göre, dinin konusuna giren her şey, ahlâkın konusu demek olur. Dinin gayesi; dünya ve ahiret saâdetini insanlara sağlamak, insanı daima iyiye, doğruya, güzele, âmel-i sâlihe, emr-i bil ma'rûfa götürmek olduğuna göre, ahlâkın da gayesi budur. Din ve ahlâk, birbirinden ayrılmaz iki kelimedir. Din olmadan; istenilen, arzu edilen, ideal bir ahlâk olamaz. Ahlâk, insan vücudundaki kandanları gibidir: Vücudun canlılığını sağlayan kan da, dindir. Kan olmadan insan vücudu nasıl canlılığını koruyamaz, damarlar olmadan vücut nasıl gelişip büyüyemezse, din olmadan ahlâkın da olmayacağı apaçık bir gerçektir.

Sözü bu noktaya getirmişken, dikkatinizi önemli bir konuya, özellikle çekmek isterim. Günümüz Türkiyesi, gerçek bir ahlâk büranını içindedir. Siyasî, iktisâdî, ticarî, ilmî v.s. gibi yüzlerce alanda, kaybolan ahlâk anlayışımızın ve ahlâkî değerlerin ıstırapı için-

deyiz. Yalan-dolan, hile, sahtekârlık alabildiğine çoğalmış; hırsızlık, soygunculuk, dolandırıcılık büyük-küçük herkesi sarmış; hürmet, saygı, sevgi, kardeşlik duyguları iyice körleşmiş, kazancın helâlî-haramı düşünülmez olmuş, pahalılık, karaborsa, vergi kaçakçılığı, istifcilik almış yürümüş; hayâ, iffet, namus, şeref, haysiyet kuru birer kelime halini almış; kumar, içki, fuhuş, yediden yetmişe herkesi sarmış, ana-baba'ya hürmet, saygı, itaat azalmıştır. Bunlar; milletçe çektiğimiz ıstırapın, ahlâk buhranının birer örneğidir. Milletçe bu buhrandan bir an önce kurtulmamız şarttır. Ahlâkımızı yeniden kazandıracak, sahip olduğumuz manevî değerleri yaşatacak kurtarıcımız, dinimiz, bütün tazeliği ile dimdik ayaktadır. En kısa, en kârlı yol, büyük-küçük herkesin dine sarılması, dinini yaşaması, Kur'an'ın ve Hz. Peygamberin yolunda ve izinde gitmesidir.

Kısaca belirttiğimiz bu hususlar İbrahim Hakkı Hazretlerinin ahlâk anlayışında birer birer ele alınıp incelenmiştir. Ona göre ahlâkın temeli; Allah inancı ve Allah sevgisidir. Ahlâkın temelinde Allah inancı, Allah sevgisi yatmıyorsa, insanda ve toplumda ahlâktan söz edilemez. İbrahim Hakkı'nın ahlâk anlayışı, bütünüyle sevgi üzerine kurulmuştur. Mârifetnâmen'in uzun bir bölümünü, Allah Sevgisine (Muhabbetullah'a) ayırmıştır. Bu eserinden aldığımız sözlerini Sayın Turgut Ulusoy'un sadeleştirdiği metinden istifade ile nakledeceğiz. Ona göre sevgi, «hayranlık duyan kalpte yaşar, Allah sevgisi ne ihsanla artar, ne de eziyetle eksilir. Muhabbet, Allah'ı bulmaktır. Sevgi, doğruyu yalancıdan, cömerdi cimriden ayırır. Allah'ı seven günah işlemez, hiç kimseye zarar vermez».

Bu cümle İbrahim Hakkı'da, ahlâklı olmanın sembolüdür. Ona göre ahlâklı olmak, kimseye zarar vermemek, Allah'a itaat etmekle mümkündür. Bakınız o, insana şöyle sesleniyor: «Ben Allah'ı seviyorum dediğin halde Allah'a isyan ediyorsun. Eğer muhabbetin olsaydı, Allah'ı sevseydin, O'na itaat ederdin.»

İbrahim Hakkı, Tasavvufu bilerek yaşadığı, zevkine erdiği için, ahlâkın tadını ve adını, küçük yaşlarda almış ve öğrenmiştir. Bu bakımdan ahlâklı olmayı büyük bir meziyet ve devlet kuşu sayar, şöyle der: «Bu devlet kuşu kimin başına konsa, o kimse iki cihanda da tâç ve taht sahibi bir sultân olur. Bu öyle bir saadât şerbetidir ki içenin kalbi manevî zenginliğe erer, iki

âlemde mutlu olur. Bu mutlu insan, Allah'a olan sevgisini dışarı vurmaz, canından habersiz bir ölüye benzer».

İbrahim Hakkı ahlâkı, karşılıklı yardımlaşma şeklinde kabul eder. Bir kişinin ahlâklı olması ile, toplumun ahlâklı olmayacağına inanır. Bunun da temelini Allah sevgisine dayatır, şöyle der: «Dünya işlerinde insan herkese muhtaçtır, çünkü ihtiyaçları çoktur. Aş-ekmek, hazırlanıp eline değinceye kadar, kaç elden ve hizmetten geçer. Yemek, içmek, giyinmek, barınmak ve aile kurmak hususundaki ihtiyaçlarımız için kaç san'atkâra, kaç kişiye muhtacız. Havaya, yağmura, güneş ve ay'a, yer ve göğe, kısaca her şeye muhtacız. O halde ey Allah sevgisine istekli olanlar, iyi düşünün ve bakın: bir kimse size bir miktar para verse, bir elbise giydirse, bir gün işinizi yapsa, ömrünüz boyunca onu sever, iyiliklerini anar, ona hayırlı dua ve övgüde bulunursunuz. Gelin şimdi insaf ile düşünelim. Size her nefeste türlü nimetleri ihsan eden, bütün işlerinizi istemeden yaptıran, her türlü ihtiyacınızı haberiniz olmadan temin eden Allâh'a, niçin şükretmezsiniz? O'na isyan halinde olsanız bile yine rızkınızı kesmeyip veren, her türlü aybınızı örten, kâinatın yaratıcısı ve tek idarecisi olan Cenâb-ı Hakk'a niçin her zaman cân ü gönülden meyil ve muhabbet etmez, içten gelen bir duygu ile O'na yalvarmazsınız? Hiç size yaraşır mı ki O'nun sonsuz ihsanlarına, sonsuz nimetlerine gömülmüşken, O'nun bu lütuf ve keremini başkasından gelmiş bilir, sevgisini başkasına verirsiniz?».

İbrahim Hakkı, ahlâkın kaynağını din ve imanda gördüğü için, ahlâklı olmanın ilk şartını yukardaki sözlerinde gördüğümüz gibi, Allah sevgisinde bulmuş, ikinci şartını Rasûlullâhın sünnetinde aramıştır. Esasen bu yol, İslâm ahlâkçılarının müşterek yoludur. İbrahim Hakkı bu geleneği, yaşadığı çevresinde olduğu kadar, kendi üslûb ve düşüncesiyle eserlerinde de işlemiştir. Gerçek bir İslâm ahlâkçısı için en geçerli yolu seçen İbrahim Hakkı, düşünce ve yaşanış biçimi olarak ahlâkın bütün özelliklerini Rasûlullah'ta görmüş, Kur'an-ı Kerim'in ifadesini benimseyerek örnek ahlâkı Rasûlullahın sözlerinde ve yaşayışında aramıştır. Mârifetnâmesinde: Peygamberimizin ahlâkı, ashab-ı güzîn, tâbiîn ve ulemânın ahlâkı adıyla açtığı başlıkta, konuyu bütün genişliği ile işlemiş, ahlâkı yöndeki davranışları şu cümlelerle dile getirmiştir: «Onların bütün davranışları hoş görme ve bağışlama

ile başlar, güzel sohbet ve uyuşma ile biterdi. Yumuşaklık ve sevgi, alçak gönüllük ve güler yüzlülük vasıfları idi. Hizmet etmek, ikram ve ihsanda bulunmaktan zevk duyarlardı. Nezaket, ağırbaşlık, isteyene yardım etmek, doğruluk, kimseyi incitmemek, en üstün meziyetleri idi. Hayırlı dualarını kimseden esingemez, nefislerini küçültür, dostlarını ağırlar, ayıpları örter, başkalarının ihsanlarını açıklar, kendilerinininkini gizlerlerdi. Küçüklere merhamet, büyüklere saygı ve vefa göstermek gibi daha nice üstün meziyetleri vardı». Bu konuyu kapatırken de şu ifadeyi kullanmıştır:

«Bize hepsinden önemli olan, Hz. Peygambere uymak, O'na bağlanmak, âl ve ashâbının âdetlerini yaşatmaktır. Bunun için de bütün insanlara karşı, şefkatli ve merhametli olmak gerekir».

İbrahim Hakkı, Hz. Peygamberde örnek ahlâkın neler olduğunu açıklarken, bir ahlâkçı gibi tasnif ve tahlillere girmiş, sünneti nebeviyyeden doğrudan nakillerde bulunmuştur. Bu noktada İbrahim Hakkı'ya, günümüzde kullanılan deyimini ile; din psikolojisi, din sosyolojisinin ana malzemesi insanla uğraşan, ilim adamı diyebiliriz. Bilindiği gibi psikoloji; duygu ve düşüncelerden hareket ederek insanın davranışlarını inceler, elde ettiği bilgilerle bir sonuca ulaşır. Sosyoloji ise, insanlar arasındaki münasebetler, onların çevre ile olan problemleri üzerinde durur. Şu halde; ahlâkî konularla uğraşan herkes, farkında olmadan bir ölçüde psikoloji ve sosyoloji ile yakınlık içindedir. Bu bakımdan İbrahim Hakkı, daima toplum içinde yaşayan, onun tesirinden uzaklaşmayan insanla, çok yakından ilgilenen, büyük bir ahlâkçı, psikoloğ ve sosyoloğtur. Eriştiği olgunluk, ahlâkî derecesinin yüceliği içinde, öğüt vermeyi sever, dolgun ve geniş anlamlı cümleleriyle önce kalbe, sonra da akla hitap eder. Sözleriyle; hem insanın davranışlarını, hem de diğer insanlarla olan münasebetlerindeki ölçüyü tayin etmeye çalışır.

İbrahim Hakkı'nın işlediği ahlâk konuları o derece yaygındır ki bunları ayrı ayrı ele almak, bir değil, ancak aylarca sürececek konuşmalarla mümkün olur. Konuşmamızın sınırlarını aşmadan, bunlardan bir kaçını özetle vermeğe çalışalım.

İnsanda ahlâk duygusunu doğuran faktörlerden biri; şefkat ve merhamettir. Adına Umanizm de denilen insanlık anlayışının



en canlı örnekleri, en olgun sözleri İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâmesindedir. İbrahim Hakkı bu konuda okuyucusuna şu veciz öğütlerde bulunur: «Allah merhamet edenlere, merhamet eder. Küçüklere merhamet ediniz, büyükler de size merhamet etsin. Birbirinize hayırlı öğütlerde bulunun, merhamet edip birbirinize yardım edin. Birbirinize birşeyler verin ki, birbirinizi sevin-dirin. Halkın hayırlısı, insanlara faydalı olandır. Ana-babaya ih-san ve ikramda bulunup, merhamet kanatlarınızı gerin. Amel-lerin en faziletlisi, mü'min'in kalbini sevindirmektir. İmanı tam olan mü'min, ailesi ile en güzel geçinendir. Kadınlara, yufka bir gönül, tatlı bir dille muamele edin. Onlar kendilerine malik olmayıp, yanınıza sığınmış Allah'ın emanetidirler. Yakınlarınız ve hizmetçilerinizle lütuf ve yumuşaklıkla konuşunuz. Günde yetmiş kere kusur işleseler, affediniz. Kendilerine yediklerinizden yedi-rin, giydiklerinizden giydirin. Onlara çocuklarınız gibi ikramda bulunun, güçlerinden fazla iş teklif etmeyin. Onların da bedenleri et ve kandır, onlar da sizin gibi insandır. Ana-babasına itaatlı olan, onları ziyaret eder, çocukları ile akraba ve hizmetindekilerle yumuşak ve tatlı konuşan, dostlarını evine çağırıp ikramda bu-lunan kimse, gerçek insaniyette kemâle ermiştir. Komşuya ezivet etmekten çekinin, büyük küçük ezizetleri varsa onlara sabredin. Güzel komşuluk, ona ezivet etmekten çekinmek değil, ezizetle-rine dayanmak ve sabretmekle olur. Güzel ahlâk, güzel huy, iyi komşuluk, yakınları ziyaret, Allâh rızasını kazandırır, hataları temizler. Güzel ahlâk, Allâh'ın rahmetinden sahibinin boynuna takılmış, ucu meleğin elinde olan bir yulardır. Melek onu hayra çeker, hayır ise onu Cennete götürür. İmandan sonra aklın başı, halkla güzel geçinmektir. Halkı sevmek, onlarla kaynaşıp, gere-kinse onlara danışmaktır. Çünkü danışmanın işi rast gider».

### **Değerli Misafirlerim,**

Koca bir deryayı andıran İbrahim Hakkı'nın sözleri, cüm-leleri, dinleyip kulak veren, onu kendine uygulayan kimse için, zevklerin en güzelini, hayatın en tatlısını, yaşamanın sonsuz ne-şesini verecek, müstesna sözlerdir. Güzel huy, örnek ahlâk, in-sanlık, nezâket, doğruluk, tevazu, kanaat, arkadaşlık, yardımlaş-ma, hayra-sadakaya eli açık olma gibi yüzlerce konuda, İbrahim Hakkı kadar güzel söz söyleyen kişiler, sayılacak kadar azdır. Bitmez tükenmez sözlerinden bir kaç damla daha sunarak susa-



miş kalplere, öğüt bekleyen akıllara, bunalmıdan kurtulmak isteyenlere, yaptıkları ile utananlara, İbrahim Hakkı'nın yardım elini uzatıyorum. Evet, o büyük insan şöyle diyor: «Doğru insanların ruhları bir, bedenleri ayrıdır. Mü'min halkın eziyetlerine dayanır, kendisi kimseyi incitmez. Cömert, namusunu malıyla korur, cimri malını, namusu ile korur. Yardım et ki yardım göresin. Kötülük edene iyilik yap ki onu elde edesin. Öyle giyin ki onunla ne dillere düşesin, ne de alçalasın. Kendin için uygun gördüğün sözü halka söyle, elinden geldiği kadar başkasının kusurlarını affet, ayıplarını ört. Halkın seninle ne şekilde sohbet etmesinden hoşlanıyorsan, sen de onlarla aynı şekilde sohbet et, onlar senden, sen de onlardan emîn olasın. Senden özür dileyenin özrünü kabul et, seni inciteni affet, onunla yumuşak konuş. Büyüklere itaatli ol ki küçükler de sana itaatli olsunlar. Sorulduğunda, utanıp inkâr edeceğin işleri yapma. Sana söz taşıyan, senin sözlerini de taşıyabilir. İyi ile fenayı bir tutmayasın. İyiyi öğmeyi, iyilik yapana dua etmeyi unutmayasın».

Sonuç olarak diyebiliriz ki İbrahim Hakkı; kişinin önce kendi, sonra yakın çevresi ve topluma karşı olan davranışlarında ona yön vermek, terbiye etmek, iyiye ve en güzele doğru yönelmek, karşılıklı anlayış ve uyumu sağlamak yönünden, üzerine düşeni fazlasıyla yapmış eşine az rastlanır, ender bir ahlâkıcıdır. Onu bu yöne sevkeden, tasavvuf konusunda katettiği mesafe, eriştiği mânevî olgunluktur. Sahip olduğu ahlâk anlayışını, tasavvuftan almıştır. Halktan kopmadığı, uzaklaşmadığı, Hak'ka dâima yakın olduğu için, ahlâkı kaynağından öğrenmiştir. Onun ahlâkçılığı felsefi düşünceden ziyade, bizzat insanları denemek, inançlarına güvenmek suretiyle, kökünü dinden alan ahlâk anlayışına dayanır. Böyle bir anlayış, esasen en geçerli yoldur. Kalplere girmek, iyilik duygusu ve sevgiyi ruhun derinliklerine sindirmek bakımından felsefe, hiç bir zaman dinin sağladığı başarı kadar etkili olamamıştır. İster âlim ister câhil, ister zengin ister fakir olsun, insanları hayran bırakan, onları şuurulu olarak kaynaştıran, Allahın vahdeti etrafında birleştiren, yaşayış ve davranışlarına yön veren felsefe değil, dindir. Şu halde ahlâkın geniş bir çevrede yayılması ve kökleşmesinde en büyük pay, dine aittir. Çünkü, imanın ve dine bağlılığın hüküm sürdüğü zamanlar, milletlerin her alanda yükseldiği, ilerlediği, refah ve huzura kavuştuğu zamanlardır. Dindarlık azalır, inançlar zayıflarsa, hepinizin bildiği gibi, her türlü kötülük

artar, toplum hayatında haksızlık ve huzursuzluklar alabildiğine yayılır. Ahlâkın zayıflaması, ahlâki değerlerin kaybolması, dindarlığın azalışından başka bir şey değildir. Şu halde ahlâkın kaynağı, dinî duygulardır, dinin bizzat kendisidir. İşte bunun şuurunda olan İbrahim Hakkı, kendine en sağlam, en geçerli yolu seçmiş, çizmek istediği örnek insan modelini, Allah Kelâmı ve Peygamberin sünneti ile canlandırmıştır.

### **Değerli Misafirlerim,**

18. asır Anadolusunun uzak bir köşesinde yaşayan İbrahim Hakkı'yı, günümüz ilim anlayışı içinde değerlendirerek, onun şimdiye kadar temas edilmemiş bir yönünü ortaya koymağa, ikiyüzenedir kapalı duran perdeleri, aralamağa çalıştık. Kendi ölçülerimiz içinde üzerimize düşen hizmeti, bu büyük insanın aziz hatirasına sığınarak huzurunuzda dile getirdik. Yaptığımız hizmet, perdedarlıktan öte bir hizmet sayılamaz. İki asındır kapalı duran perdelerin açılışı, büyük itina ve titizlikle sağlanır. İbrahim Hakkı Hz. nin ahlâk anlayışını, araladığımız koca perdelerin bir köşesinden bakıp sizlere aktarmağa çalıştık. Her şeyi, henüz göremedik. En büyük dileğimiz, araladığımız bu perdeleri açacak, İbrahim Hakkı'yı bu yönüyle de tanıtacak gönüllerin çoğalması, günümüzde yeni yeni İbrahim Hakkıların yetişmesidir. Bıraktığı eserlerle bize bu konuşma fırsatını bahşeden İ. H. Hz.'nin kabri pürnür olsun, Cenab-ı Hak Rahmetini üzerinde daim kılsın.